

PEDAGOGY

Форми навчання молодших школярів перцепції

I. А. Барбашова

Бердянський державний педагогічний університет, м. Бердянськ, Україна

Paper received 14.01.17; Accepted for publication 25.01.17.

Анотація. У статті схарактеризовано загальні форми навчання молодших школярів перцепції на рівні системи навчання, навчального заняття, навчальної діяльності. Розкрито сенсорно-розвиваючий потенціал уроків, позаурочних занять (домашніх завдань, навчальних екскурсій, предметних гуртків, консультацій), окремих видів навчально-перцептивної діяльності (фронтальної, групової, індивідуальної) в контексті формування у дітей процесів сприйняття різної модальності.

Ключові слова: молодші школярі, форми навчання, зорове сприймання, слухове сприймання, дотикове сприймання.

Постановка проблеми. Стратегічним завданням сучасної початкової освіти є забезпечення повноцінного оволодіння школярами усіма компонентами навчальної діяльності. Важливого значення у вирішенні цих завдань набуває формування в учнів перцептивних процесів, адже сенсорні враження складають незамінне джерело знань про навколишній світ і є умовою ефективного засвоєння матеріалу багатьох дисциплін школи I ступеня. Виходячи з постулату про вирішальне значення у розвитку сприймання цілеспрямованого навчання, актуальною стає проблема визначення форм його організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сутність, властивості та чинники, функціональні одиниці, зміст сенсорного розвитку дитячої особистості у молодшому шкільному віці розкрито в авторських публікаціях [1; 2], окремі аспекти дидактичного супроводу вдосконалення чуттєвої сфери учнів школи I ступеню висвітлено у працях Н. Бібік, М. Богдановича, М. Вашуленка, І. Веремійчика, О. Лобової, О. Онопрієнко, О. Прищепи, О. Ростовського, О. Савченко, С. Скворцової, В. Тименка та ін. Проте питання визначення ефективних форм навчання школярів перцепції потребує спеціального розгляду.

Мета статті полягає у виявленні сенсорно-розвивальних можливостей організаційних форм навчання в початковій школі.

Виклад основного матеріалу. Спираючись на філософське тлумачення форми та її розуміння в дидактиці та методиці як способу організації навчання, формою навчання молодших школярів перцепції будемо вважати зовнішні ознаки організації його процесу, що зумовлюють часовий режим, місце проведення, склад учнів, характер виявлення функцій учителя та школярів, порядок спілкування суб'єктів. Ми поділяємо підхід до характеристики форм навчання, запропонований Ю. Мальованим. Учений доводить доцільність їхнього диференціювання за рівнями стійких сутнісних властивостей процесу навчання, що виявляються через поняття "система навчання", "форма навчального заняття", "форма навчальної діяльності учнів" [4, с. 965].

Розглядаючи форми навчання перцепції на першому рівні аналізу, відзначимо, що вони цілком підпорядковані особливостям класно-урочної системи організації навчального процесу. Відтак, сенсорний

розвиток відбувається за умов поділу дитячого контингенту на класи, реалізації навчання у вигляді уроків, планування роботи класу згідно з навчальними планами, програмами, розкладом. Наведені ознаки відбивають загальний спосіб організації засвоєння змісту навчання перцепції та потребують конкретизації на другому рівні аналізу, що стосується навчальних занять як компонентів класно-урочної системи навчання. До них у нашому дослідженні віднесено урок і позаурочні форми – домашні завдання, навчальні екскурсії, предметні гуртки, консультації. Третій рівень аналізу форм навчання перцепції пов'язаний з організацією пізнавальної діяльності учнів на тому чи іншому занятті. Відповідно до способу суб'єктної взаємодії навчально-перцептивну діяльність доцільно здійснювати у вигляді фронтальної, групової та індивідуальної роботи.

Орієнтуючись на розглянуті загальнодидактичні положення, охарактеризуємо далі особливості застосування певних навчальних занять і способів пізнавальної діяльності зазначеного контингенту дітей у контексті вдосконалення окремих видів сприймання.

Провідною формою організації *зорового кольорового і просторового сенсорного розвитку* є уроки, цілком присвячені ознайомленню учнів із відповідними якостями предметів. Це уроки з образотворчого мистецтва, математики, письма. За дидактичною метою віднесемо їх до таких типів: засвоєння нових знань про колір, форму, величину та розміщення предметів; формування кольорових і просторових зорових сенсорних умінь; застосування набутих знань і вмінь у різних видах навчально-пізнавальної діяльності; узагальнення та систематизації знань із кольорота формоутворення; комбіновані, які водночас вирішують низку навчально-перцептивних завдань.

Кожному типу уроку відповідає певна структура. У контексті реалізації завдань зорового сенсорного розвитку побудуємо узагальнений структурний алгоритм, який передбачає умовне виокремлення елементів уроку: 1) підготовчий – актуалізація опорних знань про еталони кольору і форми, досвіду дітей із обстеження предметів оточення; мотивація чуттєвої діяльності; 2) основний (на прикладі уроку математики) – робота з демонстраційним матеріалом, обстеження предметів інтер'єру; практичні вправи й ігрові завдання з паличками, паперовими смужками, кубиками, трубками, на орієнтування у просторі; робота з

підручником – аналіз ілюстративних зображень, вправи на розрізнення зовнішніх ознак об'єктів сприймання; робота в зошитах з друкованою основою – зафарбовування, побудова, вимірювання геометричних фігур, поділ їх на частини; 3) підсумковий – аналіз отриманих результатів, бесіда за вивченим матеріалом.

Певної уваги в організації розвитку зорової перцепції варто приділити позаурочним формам навчання. Так, домашні завдання дозволять організувати самостійні спостереження об'єктів дійсності, виготовлення творів у художніх техніках малювання, ліплення, аплікації тощо, розв'язання задач геометричного змісту (обведення, креслення та вимірювання фігур, знаходження периметра та ін.). Під час екскурсій (у природу, до музеїв, картинних галерей, художніх виставок, майстерень художників і скульпторів, місць художніх промислів) учні зможуть безпосередньо сприймати все розмаїття барв і форм у природному оточенні та творах мистецтва. Результати повільного огляду об'єктів сприймання складуть основу для засвоєння теплої та холодної кольорової гами, узагальненої форми предметів, багатьох просторових відношень між ними. Гурткові заняття із живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, художнього конструювання та моделювання сприятимуть формуванню досвіду творчого перетворення кольорових і просторових ознак спостережуваних предметів і явищ.

У площині певних навчальних занять є всі підстави реалізувати діяльність школярів зі сприймання кольорових і просторових властивостей предметів у взаємодоповнюваності фронтальної, групової та індивідуальної роботи. Прикладом застосування фронтальної форми зорового обстеження дійсності може бути створення різноманітних колективних художніх композицій, які вимагають порівняння багатьох об'єктів за кольором, формою, розміром, положенням у просторі. Групову і парну роботу раціональніше застосовувати під час вирішення практичних завдань, у процесі ігрової діяльності. Зразком організації індивідуальної роботи вважаємо виконання пізнавальних завдань за картками – на відтворення кольору, форми, розміщення геометричних фігур, об'єктів дійсності.

Основною формою *слухового фонематичного сенсорного розвитку* розглядаємо урок. Природно, що уроки, змістове наповнення яких переважно ґрунтуються на звуковому матеріалі, є поширеними на етапі опанування першокласниками грамоти, оскільки саме звук стає основною виучуваною мовною одиницею в добукарний період; у букварний період до звука ще додається буква, проте ознайомлення з нею здійснюється в напрямі “від звука до букви” [3, с. 35]. Класифікацію уроків з удосконалення фонематичних сенсорних процесів утворюють такі типи: засвоєння нових знань про немовні та мовні звуки, групи мовних звуків, нормативні вимоги щодо їх вимовлення; формування вмінь обстежувати звуки, розрізняти їх за акустичними й артикуляційними ознаками; застосування фонетичних знань, умінь і навичок у різних видах мовленнєвої діяльності; узагальнення та систематизації знань із фонетики; комбіновані.

Складною виявляється проблема структурування уроку, спрямованого на формування в учнів фонематичних чуттєвих процесів, адже, крім суто сенсорно-розвивальних завдань, ця структура має визначитися лінгвістичними особливостями, комунікативними можливостями, провідною навчальною метою, місцем кожного уроку в системі тих, що відведені програмою для опрацювання відповідної теми чи розділу. Щодо ресурсів розвитку фонематичного слуху школярів, провідними елементами уроків мови та літературного читання визнаємо звукові спостереження, узагальнення істотних ознак виучуваних понять, закріплення фонетичних знань і вмінь, вправлення у практичному застосуванні набутих знань.

Навчально-перцептивну діяльність на уроці доцільно здійснювати в узгодженні фронтальної, групової та індивідуальної роботи. Фронтальну діяльність можна застосовувати з метою первинного ознайомлення з фонетичним матеріалом, оскільки така робота дозволить відразу донести інформацію до значної кількості учнів. Це слухання зразків мовлення, наданих безпосередньо вчителем, окремими школярами, різноманітними аудіовізуальними засобами навчання; хорове декламування віршів і скоромовок; виконання аналітико-синтетичних операцій із мовними звуками, складання графічних моделей слів, читання відповідних текстів і правил у підручниках. Групова робота буде ефективнішою на етапі закріплення фонематичних уявлень, наприклад, шляхом організації завдань ігрового характеру – групове змагання в доборі слів із заданим звуком, складання слів зі звуків, комбінаторні перетворення лексем тощо. Індивідуальній роботі віддаємо перевагу в організації звукових спостережень, коли діти аналізують діяльність власних мовленнєвих органів, у процесі вдосконалення звукомови, виконання різноманітних дій із сигнальними фішками та картками, а також на етапі систематизації та узагальнення знань (до того ж, індивідуальна діяльність з опрацювання звукових аналітико-синтетичних операцій переважає в домашній роботі, яку ми розглядаємо як головну позаурочну форму навчання фонематичного сприймання).

Аналізуючи форми реалізації *слухового музичного сенсорного розвитку*, констатуємо, що визначальне місце серед них посідають уроки музики, адже майже всі вони спрямовані на вдосконалення певних музично-перцептивних процесів. Утім найбільшою мірою цьому сприятимуть уроки, безпосередньо присвячені ознайомленню школярів із шумовими та музичними звуками (низькими і високими, довгими і короткими, гучними і тихими), вокальною й інструментальною музикою, звучанням окремих груп музичних інструментів. Типологію уроків охарактеризуємо відповідно до тематичної побудови навчальної програми і включимо до неї уроки введення в тему, поглиблення теми, узагальнення теми, підсумковий урок чверті, заключний урок-концерт [6, с. 458]. Найбільш інформативною в сенсорному плані є тема, пов'язана з опануванням учнями художньо-образної мови музичного мистецтва і музичного звука як її одиниці. За провідною дидактичною метою такі уроки логічно віднести до комбінованого типу, оскільки на уроці може паралельно здійснюватися засвоєння нових відомостей про

одну ознаку звуків, формування вмінь розрізняти іншу їхню властивість, систематизація знань про третю музичну якість, до того ж – у різних видах музичної діяльності (слухання та сприймання музики, її виконання чи творення).

Ураховуючи рекомендації учених-методистів, найголовнішими елементами структури уроків, що забезпечують становлення уявлень про звуки музики, оберемо такі: 1) музичне вітання, розспівування й інтонування, повторення та закріплення вивчених пісень (музичне вітання вводить в атмосферу музики; із цього ж починається розспівка, яка доповнюється вокальними вправами і закінчується повторенням вивчених пісень); 2) розвиток відчуття ритму, музична грамота і сольфеджування, розучування та виконання пісень (розучування пісні продовжує спів, але спочатку потрібно провести ритмічну розминку, яка допоможе ритмічно сприймати пісні, а також вивчення нотної грамоти, що закріплюється вокальними вправами); 3) слухання музики й аналіз прослуханих творів; 4) закріплення вивченого матеріалу. Подана послідовність етапів не є єдиною можливою, розглядаємо її як таку, що може змінюватися залежно від завдань і змісту конкретного уроку. Як зазначає О. Ростовський, уроки музики в початкових класах зазвичай будуються за “мозаїчним принципом” [5, с. 463]. Разом із тим, уважаємо слушним нагадування вченого про ретельний підхід до планування уроку, оскільки від перетворення його на калейдоскоп різних видів завдань діти стомлюються не менше, ніж від будь-якої однієї дії протягом тривалого часу.

До позаурочних форм навчання музичного слухового сприймання віднесемо екскурсії до музично-драматичних і лялькових театрів, філармоній і концертних залів, домашні завдання, які пов’язуємо зі слуханням музичних творів різних жанрів, виконанням інструментальних і вокальних творів, музикознавчою і композиційною діяльністю учнів, а також гуртки – інструментальний, хоровий, різних ансамблів, сольного співу, – діяльність яких сприяє розширенню і поглибленню теоретичних знань про чуттєві властивості звуків музики, закріпленню репродуктивних і збагаченню творчих музично-сенсорних умінь і навичок.

Перцептивну діяльність у ході проведення різних навчальних занять плануємо реалізовувати у фронтальній, груповій, індивідуальній формі. Питому вагу має посідати фронтальна діяльність, а саме колективний спів, колективне музикування і слухання музики, які створюють сприятливі передумови для здійснення взаємовпливу суб’єктів навчально-перцептивної взаємодії. Групова та парна робота є ефективною у співах із ритмічним супроводом (наприклад, одна група дітей співає, друга – створює темброво-ритмічний супровід, третя – виконує танцювальні рухи тощо), виконанні діалогових вокальних завдань (між учителем і школярем, між двома групами учнів або двома учнями), ритмічному вправлянні канонам, ігровій діяльності. Індивідуальну роботу варто застосовувати для організації чуттєвих дій за сигнальними картками з ритмічними та мелодійними малюнками, у підготовці до сольного вокального й інструментального музикування.

Найсприятливішими для організації *дотикового фізико-механічного сенсорного розвитку* визнаємо уроки трудового навчання, образотворчого мистецтва та природознавства. Значну їхню частину складають уроки трудового навчання, присвячені формуванню ручних технік обробки різноманітних матеріалів. Особливість цих уроків полягає в їхньому спіральноконцентричному проведенні впродовж усього періоду навчання у початкових класах, що створює умови для здійснення систематичних і послідовних дидактичних впливів на дотикові чуттєві процеси молодших школярів. Головне розвивальне навантаження проєктують, принаймні, три структурні елементи характеризованих уроків: 1) засвоєння нових знань про види (асортимент) і властивості матеріалів; 2) практична робота з їхньої обробки під час виготовлення певних виробів; 3) поточний інструктаж щодо застосування специфічних прийомів обстеження сировини. Наслідки таких видів діяльності вбачаємо в розширенні досвіду учнів розрізняти на дотик якості паперу та картону, пластиліну, тканин і ниток, дроту, природних і штучних матеріалів (сухих квітів і листя, плодів, кори, гілок, моху, насіння, крупи, камінців; пінопласту, пластику, поролону та ін.) на підґрунті опанування операцій рвання, згинання і складання паперу, скочування, розкочування, розплющування, витягування, відривання, притискання пластиліну, тертя, розтягування, зминання, зволоження тканин, висмикування з них ниток, випрямлення і скручування м’якого дроту, його намотування на циліндричну основу, нанизування бісеру, сортування природних і штучних матеріалів тощо.

Особливе значення для збагачення фізико-механічного дотикового сприймання учнів відводимо позаурочним формам навчання, а саме домашнім завданням, націленим на закріплення інформації про відповідні властивості речей за текстами підручників і навчальних посібників, майстрування із різноманітних матеріалів, самостійне виконання нескладних дослідів – розбивання льодяних бурульок або кульок, ударяючи по них яким-небудь предметом, торкання до посудин із нагрітою водою, водою кімнатної температури або принесеної з холоду тощо; екскурсіям і цільовим прогулянкам, які проводяться з метою спостереження за об’єктами живої та неживої природи, заготовки природного матеріалу, збору зразків корисних копалин, рослин, плодів, насіння для наступного складання колекцій і гербаріїв, ознайомлення з технологіями обробки деревини, металу, тканини в ремісничих майстернях і на підприємствах; роботі на пришкольній земельній ділянці з висівання квіткових і овочевих культур, пересаджування та поливання рослин, збору дозрілого насіння, його сортування в паперові пакетики, сірникові коробочки, мішечки із тканини тощо.

Розглянуті форми навчання фізико-механічної перцепції синхронно сприятимуть розвитку *дотикового просторового сенсорного розвитку*, адже, досліджуючи твердість, температуру, вологість, характер поверхні й інші властивості об’єктів, діти водночас відчувають їхню форму, розмір, розміщення на площині чи у просторі. Найефективнішими в аспекті формування умінь розрізняти означені якості на дотик вва-

жаємо практичні роботи – елементи уроків трудового навчання, образотворчого мистецтва, математики – зі створення аплікацій і орнаментів, об'ємних фігур способом ліплення і паперопластики, конструювання нерухомих і рухомих моделей (будинків, меблів, предметів одягу, м'яких іграшок, транспортних засобів тощо), порівняння геометричних фігур за формою, розміром, взаємним розміщенням.

Обидва види дотикового сприймання потребують різних форм здійснення навчально-перцептивної діяльності учнів під час проведення занять, як-от: фронтальної – підготовка колективних композицій із виготовлених виробів, декоративних панно, сюжетних колажів на задану тему, аплікацій до свят; групової (парної) – ознайомлення з колекціями паперу, тканин, мінералів, сортування насіння для годування птахів узимку, макетування технічних об'єктів із геометричних фігур, підготовка обладнання для дидактичних ігор “Математичне лото”, “Математичне доміно”, “Танграм”, організація ігрової діяльності за цим обладнанням; індивідуальної – самостійні досліди щодо визначення на дотик фізико-механічних властивостей предметів оточення, добір матеріалів, потрібних для роботи на уроках трудового навчання й образотворчого мистецтва, моделювання з деталей конструктора, виконання ігрових дій за типом “Чарівний мішечок”.

Окремо слід підкреслити розвивальний потенціал такої позаурочної форми навчання, як консультація. Зміст, мета і завдання консультацій варіюються залежно від модальності процесів сприймання, типу труднощів, які відчуває учень у розрізненні різноманітних зовнішніх ознак об'єктів дійсності. Сутність консультацій убачаємо в наданні школярам порад з метою індивідуального чи групового коригування або поглиблення їхнього сенсорного досвіду. Зазвичай вони мають епізодичний характер, проводяться в разі необхідності; при цьому спільну діяльність учнів і вчителя організовують у таких варіантах: перший – школярі ставлять запитання, педагог сам або разом з іншими учнями дає на них відповіді; другий – учитель заздалегідь визначає коло запитань, які викликають у дітей типові ускладнення, ставить їх перед учнями, допомагає знайти на них оптимальні відповіді.

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що початкова освіта має значний організаційний потенціал, проте він потребує вдосконалення стосовно найповнішого врахування психолого-педагогічних закономірностей формування в дітей сенсорних процесів. Перспективи подальшого розгляду вбачаємо в аналізі навчально-перцептивного завдання як первинної процесуальної одиниці навчання молодших школярів перцепції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барбашова І. А. Конструювання змісту навчання молодших школярів перцепції / І. А. Барбашова // Педагогіка та психологія. – Х. : Смуґаста типографія, 2016. – Вип. 52. – С. 38–47. – doi: 105281/zenodo.47903
2. Барбашова І. А. Сенсорне вміння як одиниця перцептивного розвитку учнів початкової школи / І. А. Барбашова // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2011. – № 2. – С. 16–24.
3. Вашуленко М. С. Навчання грамоти в 1 класі / М. С. Вашуленко. – К. : Освіта, 2012. – 224 с.
4. Енциклопедія освіти / АПН України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
5. Ростовський О. Я. Теорія і методика музичної освіти / О. Я. Ростовський. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2011. – 640 с.

REFERENCES

1. Barbashova I. A. The construction content of learning primary school children's perception / I. A. Barbashova // Pedagogics and Psychology. – Kharkiv : Smugasta typografija, 2016. – Is. 52. – P. 38–47. – doi: 105281/zenodo.47903
2. Barbashova I. A. Sensory habit as a unit of perceptual development of primary school pupils / I. A. Barbashova // Proceedings of Berdyansk State Pedagogical University (Pedagogical Sciences). – Berdiansk : BDP, 2011. – № 2. – P. 16–24.
3. Vashulenko M. S. Literacy training for first class / M. S. Vashulenko. – Kyi'v : Osvita, 2012. – 224 p.
4. Encyclopedia of education / Pedagogical Sciences Academy of Ukraine; editor in chief V. G. Kremen. – Kyi'v : Jurinkom Inter, 2008. – 1040 p.
5. Rostovs'kyj O. Ja. The theory and methods of music education / O. Ja. Rostovs'kyj. – Ternopil' : Navchal'na knyga – Bogdan, 2011. – 640 p.

Forms of teaching primary school children perception

Barbashova I. A.

Abstract. Article's author determined the overall form of training younger pupils at the level of perception studies, training sessions, educational activities. Exposed sensory and developmental potential lessons, extracurricular lessons (homework, study excursions, subject groups, counseling), certain types of teaching and perceptual activities (frontal, group, individual) in the context of children perception processes of different modalities.

Keywords: pupils of elementary school, learning, visual perception, auditory perception, tactile perception.

Формы обучения младших школьников перцепции

Барбашова И. А.

Аннотация. В статье охарактеризованы общие формы обучения младших школьников перцепции на уровне системы обучения, учебного занятия, учебной деятельности. Раскрыт сенсорно-развивающий потенциал уроков, внеурочных занятий (домашних заданий, учебных экскурсий, предметных кружков, консультаций), отдельных видов учебно-перцептивной деятельности (фронтальной, групповой, индивидуальной) в контексте формирования у детей процессов восприятия разной модальности.

Ключевые слова: младшие школьники, формы обучения, зрительное восприятие, слуховое восприятие, осязательное восприятие.